

- 1921 pp.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999.
11. Попович М.В. *Червоне століття*. – К., 2007.
12. Луценко А. *Нестор Махно – раб ідеології* // *Смолодскі*. – 1996. – № 4.
13. ГДА СБУ. – Ф. 13, спр. 415, т. 1.
14. Канпелер А. *Мала історія України*. – К., 2007.
15. Волк С. *Нестор Махно в дні війни і мира* // Н. И. Махно. *Воспоминання*. – М., 1992.
16. Кульчицький Ю. *Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях*. – Львів, 2000.

Sytnyk I. I. *ideological and political character of peasant anarchism in Ukraine at the 1917th–1921th.* In the article the ideological and political character, the specific of the peasant anarchism in Ukraine during the period of the national liberation competitions at the 1917th–1921th are examined. In particular, considerable attention is given to the analysis of the anarchism ideology.

Key words: Ukrainian anarchism, ideology, ideas of communists, revolution, peasant self-government

О. С. Сидорович

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ХХ ст.

Стаття покликана актуалізувати проблему значення і ролі споживчої кооперації в суспільному житті України ХХ ст. Здійснена спроба проаналізувати зміни ролі споживчої кооперації у суспільному житті, під впливом економічної політики влади протягом ХХ ст.

Ключові слова: споживча кооперація, суспільне життя, Україна

ХХ ст. в історії України (як і всього світу) було найбільш складним і неоднозначним. Численні людські жертви і страждання, пов'язані як з військовими, так і громадянськими конфліктами, були характерною ознакою цього періоду. Не менше страждань приносили людям і економічні проблеми, що супроводжувалися зубожінням значних мас населення. Рятівним колом від економічних негараздів став досвід самоорганізації, чому посприяла кооперативна ідея, що поширилась на українських землях у другій половині ХІХ ст. З часом, саме споживча кооперація стала найбільш масовим рухом економічної самоорганізації населення. Проте, її значення і роль у суспільному житті країни змінювалися залежно від політичних міркувань та економічної політики влади. Різноманітні аспекти господарської діяльності споживчої кооперації в окремі періоди ХХ ст. висвітлювалися роботами В. Марочка, В. Половця, А. Фаренія, Т. Оніпка та ін. [1]. Однак у цих працях споживча кооперація досліджувалася переважно в контексті всього кооперативного руху першої половини ХХ ст. Натомість період трансформацій і зміни ролі цього інституту у суспільному житті повоєнного десятиліття, за винятком окремих статей, не знайшов відображення [2]. Саме тому, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на роль споживчої кооперації у суспільному житті країни та її трансформацію за умов тоталітарної політичної системи ХХ ст.

На його початку споживча кооперація, поряд із кредитною та сільськогосподарською, стала дієвим механізмом самозахисту людей від економічних негараздів. Кожного року кількість споживчих товариств збільшувалася, що засвідчувало затребуваність цієї форми кооперативної взаємодопомоги у боротьбі із зростанням цін і диспропорціями на товарному ринку. Так, кількість споживчих товариств Наддніпрянщини в перші роки ХХ ст. зросла з кількох десятків – до 517 (станом на 1908 р.) [3, 182]. Відтоді, на відміну від другої половини ХІХ ст., коли цей вид був представлений переважно міським чиновництвом і інтели-

генцією, споживча кооперація набула виразно селянського, а відтак, і національно-українського характеру. Споживчі крамниці виникали передусім через економічні чинники, що мали місце на той час в українських землях. Серед останніх слід назвати перш за все, пожвавлення торгово-грошових відносин (і як наслідок зменшення натурального споживання) та зростання цін. Хоч кооперативи були поза політикою, революційні події 1905–1907 рр., на думку деяких дослідників, сприяли подальшому зростанню споживчих товариств, адже «розбурхана» суспільна енергія почасті вихлюпнулася і в русло кооперації. П. Височанський з цього приводу зазначав: «Селянство вперше вступило в революцію 1905 р. як суспільно організований клас. Тільки після цього воно змогло свідомо поставитись до кооперації як до чинника поліпшення свого добробуту. Тільки тепер воно могло зрозуміти, що кооперація – це не «панська затія», а, можливо, єдиний спосіб в ті часи до поліпшення свого добробуту» [4, 65].

У цьому контексті варто відмітити, що головну роль у розгортанні кооперативного руху відіграла інтелігенція, представники якої – земські лікарі, вчителі, чиновники – виступали ініціаторами та керівниками споживчих товариств. Так, І. Фаренія зазначає з цього приводу, що громадсько-кооперативна робота була чи не єдиним способом для сільського інтелігента виявити професійні амбіції [5, 35]. Перша світова війна, що для сучасників почалася зовсім несподівано, за кількістю жертв і масштабністю воєнних дій, перевершила всі попередні конфлікти та була тим явищем, яке й ознаменувало справжній початок ХХ ст. З початком війни, мешканці українських земель, відчули на собі всі труднощі, пов'язані з воєнним часом. Насамперед, відсутність у період жнив (нагадаємо, що війна почалася влітку) багатьох робочих рук, через мобілізацію чоловіків. По-друге, населення зіткнулося з дефіцитом, а то й відсутністю багатьох товарів масового споживання. За таких екстремальних умов, споживчі товариства були в кращому становищі за інші форми кооперативного руху, адже на той момент спостерігалася значна купівельна активність населення. Таким чином, продовольча скрута притягувала до споживчої кооперації все більшу його кількість. Загалом по Україні, згідно Б. Стопневича, число споживчих товариств лише за перші 3 роки війни зросло майже вдвічі [6, 96].

З початком Першої світової війни змінився також гендерний склад споживчих товариств і хоча повноцінних статистичних даних про кількість жінок у їхньому ми не маємо, можна припустити, що вона таки збільшилася. Річ у тім, що чоловіки, яких мобілізували до армії, продовжували перебувати у списках членів споживчих товариств, але їхні обов'язки повноцінно виконували жінки. Один з основних напрямів діяльності споживчих кооперативів після початку війни – боротьба з дорожнечою, адже з початком війни, крамарі та приватні торговці різко підняли ціни на більшість товарів широкого споживання, скориставшись панічними настроями населення. Однак там, де існували споживчі крамниці, через деякий час ціни знов почали знижуватись. Особливо це виявлялося в невеликих містах і селах, де споживче товариство відіграло помітну роль на місцевому ринку і де приватні крамарі не витримували цінової конкуренції зі споживчими кооперативами, які за природою своєї діяльності не займалися спекулятивним «накручуванням» цін.

Таким чином, споживча кооперація виявилась унікальним засобом для стримування цін у період економічних негараздів. Характерно, що саме на цьому етапі держава (Російська імперія) вперше на українських зем-

лях почала використовувати споживчу кооперацію як розподільчий апарат. Саме споживчим кооперативам в деяких регіонах України постачалися групи дефіцитних товарів із впевненістю, що вони будуть реалізовані за помірними цінами. Тобто, прийшло усвідомлення того, що споживча кооперація може бути дієвим засобом стримування стихії ринку за умов економічної кризи, а відтак, вона набуває вагомого суспільного значення.

Наступним етапом розвитку споживчої кооперації України слід назвати Українську революцію 1917–1920 рр., коли через зняття формальних законодавчих обмежень, вона набула нових кількісних і якісних характеристик. Зросла як кількість кооперативних споживчих товариств, так почали утворюватись і загальнонаціональні спілки споживчої кооперації. В результаті, вбудованість кооперативного руху і споживчої кооперації у суспільне життя виявилася через низку нових ознак. Саме із середовища кооперативних діячів вийшло чимало активних політичних діячів українського національно-визвольного руху. Саме в цей період споживча кооперація набула яскраво вираженого національного характеру. Відбулося створення Дніпро-союзу та Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК), які згодом об'єднались у Всеукраїнську кооперативну спілку («Центроспілка»). Це означало, що процес регіонального відокремлення спілок споживчої кооперації, який розпочався ще на початку ХХ ст. і виявився в боротьбі МСПО (Московский союз потребительных обществ) із Київською спілкою споживчих товариств, а згодом і з харківським ПОЮР (Союз потребительных обществ Юга России), зрештою, набув рис національно-державного оформлення системи кооперативних спілок України. Не менш важливе суспільне значення на цьому етапі мала й культурно-просвітницька діяльність споживчої кооперації.

Встановлення радянської влади на більшій частині українських територій ознаменувало початок чергового етапу в еволюції суспільної ролі споживчої кооперації. Розпочався процес фактичного одержавлення споживчої кооперації, що спотворювало її кооперативну природу, проте, давало державним органам влади можливість більш активно втручатись в економічні і соціальні процеси, використовуючи розгалужену кооперативну мережу. Однак політика здійснення економічного перевороту, через воєнний комунізм і тотальну «націоналізацію» кооперативного руху, була провальною і радянська влада змушена була піти на поступки перед здоровим глуздом, запровадивши НЕП. У рамках останньої, на думку окремих дослідників, виявився досить вдалий симбіоз державних і суспільних інтересів у сфері розбудови кооперативних товариств і споживчих зокрема.

Так, Т. Оніпко вважає, що під егідою радянської влади був створений міцний зв'язок між споживчою кооперацією та підприємствами державної промисловості, що дозволило кооператорам регулярно поповнювати товарні запаси споживчих товариств, налагодити безперебійне забезпечення міського населення та робітників промислових центрів [7, 402]. При цьому, незважаючи на державні кредити та інші види підтримки, споживча кооперація періоду НЕПу залишалася переважно економічно самодостатньою організацією, яка, крім «рідної» торгівельної діяльності, займалася заготівельною, виробничою, обслуговуючою (переважно заклади громадського харчування) та культурно-просвітницькою діяльністю. Таким чином, «низовий» потенціал споживчої кооперації не було втрачено за воєнного комунізму, а ініціатива пайовиків, керівництва товариств і спілок, з підтримки держави, ство-

рили досить серйозний кумулятивний ефект, що виявився у посиленні ролі цього виду кооперативної діяльності у суспільно-економічному житті України.

Згортання НЕПу та політика насильницької колективізації призвели до зміни ролі споживчої кооперації у суспільному житті. Вона все більше перетворювалася на один із механізмів викачування ресурсів із села для потреб модернізації країни. Крім того, хвиля репресій не оминула і кооперативні кадри. Лише 1933 р. з апарату споживчої кооперації України «вичистили» понад 6 тис. осіб [8, 1]. Подібна ситуація різко відрізнялася від становища споживчої кооперації Галичини, яка, розвиваючись на засадах добровільності й економічної самостійності, змогла зберегти кооперативне обличчя і стати виразником економічних інтересів національно дискримінованого українського селянства Польщі.

Повоєнний період характеризувався насамперед нарощенням матеріально-технічної бази споживчої кооперації, що відбувалось шляхом відбудови, майже вицент зруйнованої за роки Другої світової війни, виробничої та торгівельної інфраструктур. Тут варто відзначити, що відновлення інфраструктури споживчої кооперації в перше повоєнне десятиліття фактично означало розбудову інфраструктури українського села, адже перша в цей час стала її невід'ємною частиною. За умов десталінізації та хрущовських реформ, система споживчої кооперації отримала нові стимули для розвитку, адже вперше держава звернула увагу на аграрний сектор, спробувавши запровадити більш рівноправну модель відносин між селом і державою. Це виявилось у встановленні більш паритетних цін на закупівлю сільськогосподарської продукції, послабленні державного контролю у сфері економічної діяльності селянських присадибних господарств і колгоспів, запровадженні справедливої оплати праці колгоспників тощо. В результаті, споживча кооперація отримала додатковий фінансовий ресурс, який змогла спрямувати на посилення виробничих потужностей і розбудову торгівельної інфраструктури. Тому на цьому етапі споживча кооперація закріпила за собою роль основної торгівельної організації на селі, особливо за два останні десятиліття існування Радянського Союзу, хоч і переживала, разом з економікою країни, стагнацію.

Таким чином, споживча кооперація впродовж ХХ ст. виявилася надзвичайно дієвим механізмом економічного самозахисту населення. Виникнувши і проіснувавши перші два десятиліття ХХ ст. як добровільне, економічно самодостатнє кооперативне об'єднання, за роки радянської влади поступово була одержавлена та перетворена на зручний механізм державної політики переважно у сільській місцевості. Проте, й надалі продовжувала відігравати вагому соціальну роль, залишаючись важливим елементом суспільного життя. В останні роки досить добре досліджено економічну та соціальну роль споживчої кооперації першої половини ХХ ст., але повоєнний період ще залишається малодослідженими і потребує подальшої розробки.

1. Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)*. – К., 1995; Половець В.М. *Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917)*. – Чернівці, 1996; Фареній І.А. *З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)*. – Черкаси, 2003; Оніпко Т.В. *Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.)*: Дис. ... д-ра іст. наук. – Полтава, 2011.
2. Клок В. *Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 70-х рр.* [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: www.nbuv.gov.ua; Михальський Ю. Вплив реформи А.Косигіна на розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua; Кендус О. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970 – на початку 80-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.

3. Сидорович О.С. Споживча кооперація Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – Ніжин, 2013.
4. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Ч. 1: Дорадянська доба. – Катеринослав, 1925.
5. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003.
6. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919.
7. Онішко Т.В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Полтава, 2011.
8. Онішко Т.В. Споживча кооперація України в контексті голодомору 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua>.

Sydorovych O.S. Consumer cooperation in social life of Ukraine in the 20th c. In the article has been made the attempt to update the importance and role of the consumer cooperatives in the Ukrainian public life at the twentieth century. Have been analyzed the changes in the role of the consumer cooperatives under the influence of the power economic policy during the twentieth century.

Key words: consumer cooperatives, social life, Ukraine

В. В. Вісін

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (середина 1920 – початок 30-х рр.)

У статті відображено розвиток волинських українських сільських споживчих кооперативів. Охарактеризовано спектр наданих послуг, проаналізовано основні показники господарської та культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, споживча кооперація, господарсько-споживче товариство, Волинське воєводство

За умов ринкової економіки, споживча кооперація має найбільш плідне майбутнє, тому актуальним є звернення до вивчення історії української споживчої кооперації. У міжвоєнний період споживча кооперація Волині розвивалася на справжніх кооперативних принципах, за умов ринку та доволі ліберального кооперативного законодавства Другої Речіпосполитої. Відтак, необхідність дослідження заявленої теми зумовлена насамперед тією значною роллю, яку відігравали українські сільські споживчі товариства у житті місцевого населення Волинського воєводства. Вивчення досвіду їх функціонування допоможе уникнути прорахунків у роботі сучасних сільських споживчих товариств.

В історіографії головна увага більшості дослідників зосереджувалася на аспектах розвитку західноукраїнських споживчих товариств загалом, а діяльність споживчих кооперативів окремих регіонів фактично залишилися поза увагою. Останнім часом науковці зацікавилися проблемами розвитку сільської споживчої кооперації, свідченням чого є праці С. Гелея, О. Бундак, Г. Волошкевича, В. Рекрута. Однак, незважаючи на значний дослідницький доробок, студій, присвячених волинській українській сільській споживчій кооперації міжвоєнного періоду, дотепер майже немає. Метою цієї статті є аналіз розвитку українських сільських споживчих кооперативів у Волинському воє-

водстві впродовж 1920–30-х рр. Для її реалізації слід дослідити господарську та культурно-освітню діяльність українських сільських споживчих товариств.

У середині 1920 – на початку 30-х рр. українська сільська споживча кооперація Волинського воєводства була представлена сільськими господарсько-споживчими товариствами. На відміну від міської, сільська споживча кооперація була досить розвиненою на теренах Волині й відповідала соціальній структурі краю та невідкладній потребі організації господарських справ волинського села [1, 378]. Слід зазначити, що, на відміну від дореволюційного періоду, коли окремо існували сільськогосподарські та споживчі кооперативи, у міжвоєнний період на теренах Волині сільськогосподарських кооперативів не було. Спочатку, при деяких споживчих кооперативах закладалися сільськогосподарські відділи, які продавали штучні добрива, насіння, господарські знаряддя та купували сільськогосподарські машини для спільного користування. Такі товариства набували змішаного вигляду господарсько-споживчих кооперативів. Серед сільських господарсько-споживчих товариств Волинського воєводства домінували українські кооперативи, які підпорядковувалися західноукраїнському Крайовому ревізійному союзу у Львові. У середині 1920-х рр. вони мали двоступеневу структуру. Товариства першого ступеня об'єднувалися у повітові союзи кооперативів (ПСК) – кооперативи другого ступеня. У цей час кооператив третього ступеня діяв лише на території Галичини. Це був крайовий центр кооперативів загальної закупівлі та збуту «Центросоюз», створений 14 червня 1924 р., на базі передвоєнного крайового союзу господарсько-торгівельних спілок і синдикату «Сільського господаря» [2, 66–67]. Сільські господарсько-споживчі кооперативи першого ступеня організовували всі найголовніші економічні ділянки й потреби села та були підставою його господарського поступу. Це були дрібні товариства, що постачали сільським господарствам товари першої необхідності, дрібний інструмент, штучні добрива, паливо, будматеріали і машини. Говорячи ж стосовно кооперативів другого ступеня, то об'єднання господарсько-споживчих товариств у повітові союзи розпочалося ще на початку 1920-х рр. Воно проходило покvapливо, без належної організаційної підготовки. Не вистачало й кваліфікованих кадрів. Спочатку виникло чимало повітових союзів, але з'ясувалось, що за організації союзних об'єднань слід було враховувати економічні та комунікаційні можливості, а не дотримуватися меж адміністративних повітів. Передбачалося, щоб повітові союзи кооперативів були не тільки об'єднаннями сільських установ загальної закупівлі та збуту, але й організаційними осередками для розрізнених українських товариств в окрузі. Проте, молочарська і кредитна кооперація створили свої організаційні апарати, що призвело до занепаду цих планів. Незважаючи на це, повітові союзи зберегли командні позиції в округах, бо спиралися на найбільшу кількість кооперативів і були найміцнішою економічною ланкою повітів. Вони активно впливали на закупівельні та збутові ціни, а торговельні операції поширювали за межі повіту [3, 24].

У 1926 р. на Волині діяли чотири повітових союзи кооперативів другого ступеня, яким підпорядковувалися 50 господарсько-споживчих кооперативів першого ступеня. У середньому відсоток скооперованих сіл у районах діяльності ПСК у Волинському воєводстві становив 11 і був досить низьким. В Галичині цей показник сягав 70 %. На один повітовий союз у Галичині припадало близько 45 кооперативів, на Волині –